

Nyíri Kristóf

A kanti fordulat értelmezésének néhány kérdése

Mi a kritikai fordulat *lényege*? Ismeretelméleti-logikai vagy inkább világnézeti-ideológiai fordulatnak kell-e tekintenünk? Kant *öninterpretációja*, ahogyan ez magából a Marcus Herz-levélből és különösen élesen még a *Tiszta ész kritikája* második kiadásának (B) előszavából kiderül, egyértelműen az ismeretelméleti értelmezés mellett szól. Hogyan lehetséges *tapasztalati ismeret*: mi a viszony tárgy és az azt hűen megjelenítő képzet között, miben áll a természeti jelenségek és a róluk szóló igaz ítéletek kapcsolata? Az érzéki tapasztalat semmiről sem tudósít bennünket, ami túl van az egyedini és esetlegesen. Ha általános és szükségszerű – tehát a *priori* – s ugyanakkor *tényleges* ismeretek meglétét mégis feltételezzük, akkor – így érvelt Kant – arra a belátásra kell jutnunk, hogy a tapasztalat *formáinak* forrása *saját szubjektivitásunkban* keresendő. „Eddig úgy vélték, hogy minden ismeretünknek a tárgyakhoz kell igazodnia; de minden olyan kísérlet, hogy a *priori* módon, fogalmakkal tudakoljanak meg róluk valamit, aminek eredményeképpen megismerésünk bővülne, ezen előfeltevés mellett csődöt mondott. Meg kellene hát egyszer próbálni, nem jutnánk-e előbbre a metafizika feladatainak megoldásában, ha feltennők, hogy a tárgyaknak kell ismeretünkhöz igazodniok.” (B XVI) Milyen konkrétabb *tartalmat* tulajdoníthatunk azonban, végső elemzésben, e híres „kopernikuszi” fordulatnak?

„Amikor Galilei általa választott súlyú golyókat gurultatott le a ferde síkon, vagy Torricelli olyan süllyal terhelte meg a levegőt, melyet eleve egy számára ismert vízoszlop súlyával egyenlőnek gondolt, akkor – írja Kant – a természettudósok rájöttek valamire. Megértették, hogy az ész csak azt látja be, amit a maga tervei szerint alkotott meg; hogy ítéleteinek elveivel állandó törvények szerint elől kell járnia és a természetet arra kell rábírnia, hogy kérdéseire feleljen, ahelyett, hogy általa pórázon vezetetni hagyja magát, mert különben a véletlen, előzetes terv által nem meghatározott megfigyelések egyáltalán nem fognak valamilyen szükségszerű törvényben összefüggeni, az ész pedig ilyeneket keres, ezekre van szüksége... És így még a fizika is gondolkodásmódjának annyira hasznos forradalmát csak annak az ötletnek köszönheti, hogy annak megfelelően, amit az ész maga helyez a természetbe, azt keresi benne (nem pedig azt képzeli beléje), amit tőle tanulnia kell, és amit magától nem tudna.” (B XII—XIV)¹ Kant

¹ Az idézett helyet kitűnően magyarázza Ernst Cassirer: „Ha az egyes érzéki észlelet vagy ilyen észleletek pusztán összege nélkülözheti is az ész előzetes tervét, mégis az ész az, amely a kísérletet – a tapasztalatot a szöveg fizikai értelmében – meghatározza és lehetővé teszi. Ahhoz, hogy az elszigetelt érzéki benyomásokból fizikai megfigyelések és tények keletkezessenek: ehhez mindenekelőtt az észleletek pusztán minőségi sokféleségét és különbözőségét mennyiségi sokféleségbe kell áttenni, az észleletek halmazát mérhető nagyságok rendszerére kell vonatkoztatni. Minden egyes kísérlet alapjául – írja Cassirer – egy ilyen rendszer gondolata szolgál. Ahhoz, hogy Galilei a szabadeséskor adódó gyorsulás nagyságát mérhesse, a gyorsulás gondolatának magának – mintegy a mérés eszközeként – már adótnak kellett lennie: és ez a matematikai koncepció volt az, amely már kérdésfeltevését is egyszer s mindenkorra elválasztotta a középkori-skolasztikus fizikától. A kísérlet eredménye most már csak azt döntötte el, hogy *milyen* nagyságok érvényesek szabadeséskor; de hogy egyáltalán *kell* ilyen nagyságokat keresni és követelni: ez volt az, ami Galilei számára eleve bizonyos volt... Az

itt a természettudomány *a priori* konstrukcióinak analógiája segítségével igyekszik az eleve-adottság *általános* fogalmát megközelíteni. A tudomány módszerére való hivatkozás nem pusztán *illusztráció*; hiszen Kant nézetei nagymértékben a kortárs természetkutatás metodológiai kihívásának hatására, e kutatás eredményeinek aktív-alkotói feldolgozása során kristályosodtak ki. És éppen a tudományelmélet területén nyert először világos értelmet Kant szempontja: a természettudomány *indukcionista* felfogása már a múlt század első felében megrendült,² az 1930-as évektől kezdve pedig, a logikai pozitivizmus kezdeti doktrínáinak felbomlásával, végleg elvesztette befolyását. T. S. Kuhn, a tudománytörténet egyik hangadó modern képviselője a tudományos kutatás úgyszólván alapvető elemének tekinti a *paradigmát*, a mintát, mely eleve megszabja a kísérletek és értelmezésük irányát; Karl Popper pedig azt írja, hogy „nemcsak az elvontabb magyarázó elméletek transzcendálják a tapasztalatot, hanem a legközönségesebb egyedi kijelentések is. Mert még a közönséges egyedi kijelentések is mindig a tények *értelmezését* jelentik.” – A pszichológia elméletében a Gestalt-koncepció hozta a fordulatot. A piros kereszttel demonstrált kísérlet, melynek során a szürke mezőre helyezett alakzat egyik szárán eszközölt V-alakú bevágást a megfigyelő nem zöldnek (a piros kontrasztszíne), hanem pirosnak észleli, a kanti felfogás látványos – persze igen részleges érvényű – *illusztrációját* jelentette. De különösen a *nyelvfilozófia* bizonyos tendenciái tették az *a priori* fogalmát jobban értelmezhetővé. A *nyelvi relativizmus* koncepciója, mely a német romantika óta állandóan hatott, s melynek értelmében az eltérő szerkezetű nyelveket beszélő népek, éppen eme eltérés következtében, eltérő *világképpel* is rendelkeznek, a Sapir-Whorf-hipotézis formájában mindenesetre komolyan vitatott kvázi-tudományos elméletté lépett elő, s Quine *radikális lefordíthatatlansági tételével*, mely szerint az idegen nyelveket rendszeresen és koherensen félreértjük, mivel megtanulásukkor saját nyelvünk „analitikus hipotéziseit” vetjük struktúrájukba, a szemantika épületének ha nem is téglájává, de számontartott botránkövévé lett. Szinte általánosan elfogadottá vált viszont az enyhített tétel, hogy tudniillik a tapasztalás szerkezetét a nyelv szerkezete lényegesen befolyásolja. „A nyelv – írja a Wittgenstein-tanítvány Waismann – lehetőséget teremt arra, hogy felfogjunk és osztályozzunk. Álomban sem akarnám azt állítani, hogy a tények a mi *kitalálásaink*; de képtelenek lennénk e tényeket észlelni, ha bizonyos felfogási formákkal nem rendelkeznénk. Ezeket a formákat a nyelv szolgálta. A nyelv ezek szerint *rész*

esési utak és esési idők viszonyát meghatározó *egyenlőség* gondolata nélkül, vagy a mozgásmennyiség állandóságának gondolata nélkül, vagy a *mérés* és *számítás* általános gondolata nélkül Galilei egyetlen kísérlete sem lett volna lehetséges: mert ezen előfeltételek hiányában Galilei egész *problémája* felfoghatatlan volna.” (*Kants Leben und Lehre*. Berlin: 1923. 175. skk. o.)

² Leglátványosabban tulajdonképpen magának J. St. Millnek, az indukcionizmus lovagjának tudományelméletében. „Miért van az – kérdezte Mill –, hogy néha egyetlen eset elégséges a teljes indukció megalapozására, míg máskor egybehangzó megfigyelések milliói, melyekkel szemben egyetlen ellenpélda nem áll, elégtelenek valamely általános kijelentés megalapozására? Aki erre a kérdésre meg tud válaszolni, az többet tud a logika filozófiájából, mint a régiek legbölcsebbike; és az megoldotta az indukció problémáját.” (*A System of Logic*. 1843. I. III. III. 3.) Mill nem tudott válaszolni, bár megpróbált. Megoldása bizonyos heurisztikai-gyakorlati *módszerek* kidolgozásában állt. Ezek feladata: rendteremtés a megfigyelések nyújtotta sokféleségben, az irreleváns vonások eliminálása, a releváns összefüggések kiemelése. Mill „módszerei” azonban azon a – nem tudatosított, ill. nem bevallott – előfeltevésen alapszanak, hogy a partikuláris helyzetek már eleve *általános sajátosságok összetételeként* jelennek meg számunkra. Ez radikális eltávolodást jelent attól a hagyományos empiricista doktrínától, melyet Mill hivatalosan képvisel, és melynek értelmében a tapasztalat „tisztán különösöket” nyújt számunkra. Az antiindukcionista Whewell joggal jegyezte meg: „Ezekkel a módszerekkel kapcsolatban az a nyilvánvaló megjegyzés kínálkozik, hogy adottnak veszik pontosan azt, amit a legnehezebb felfedezni.” („On Mill’s Logic” [1849]. Repr. in *On the Philosophy of Discovery*, 1860.)

vesz a tények formálásában és konstitúciójában; ami persze nem azt jelenti, hogy *teremti* azokat.” A jelenkori nyelvfilozófiának szinte stílusjegyévé váltak a Kant-utalások és -parafrazisok. Wilfrid Sellars *transzcendentális lingvisztikának* nevezi saját filozófiáját, és a Kantot foglalkoztató problémák, illetve a mai helyzet *lényeges analógiáiról* beszél.³ Kedvelt téma a Kant és Wittgenstein közötti párhuzamok kimutatása. „Wittgenstein nyelvelfogása – írja Maslow – Kant kopernikuszi fordulatának egy változata.” „Wittgenstein – írja Steinus is – alapvető vonatkozásokban kantiánus filozófus volt.” „Wittgenstein filozófiája elejétől végéig kantiánus” – hangsúlyozza Shwayder, és különösen a matematika-filozófia kapcsán észlelhető rokonságra utal. Maga Wittgenstein egy helyen *szintetikus a priori* igazságoknak nevezi az aritmetika tételeit, és azt fejtegeti, hogy a *szemlélet* anyaga a matematikában a *nyelv*. Itt jegyezzük meg, hogy Kant matematika-felfogása, a mai *matematikai konstruktivizmus* szempontjából tekintve, a legkevésbé sem spekulatív.⁴

Ha a kanti apriorizmusnak ilyen kitűnő lingvisztikai interpretáció adható: vajon miért nem ehhez az értelmezéshez folyamodott maga Kant is, vajon miért nem nyelvfilozófiai köntösbe öltöztette tanítását, miért maradt meg az elvont spekulativitás transzcendentálszichológiai síkján? – E kérdés nem naiv és nem is történetietlen. Abban a szellemi környezetben, melyben Kant alkotott, erőteljesen élt a nyelvfilozófiai gondolat. 1772-ben – a Marcus Herz-levél évében – jelent meg a Kant-tanítvány Herder nevezetes munkája, az *Értekezés a nyelv eredetéről*, melyben a szerző vitába szállt a nyelv-

³ L. ezzel kapcsolatban „Kant és a XX. század materializmusa” c. recenziómat, *Magyar Filozófiai Szemle* 1969/5.; továbbá „Nyelvfilozófiai kalandozások” c. recenzióm IV. pontját („A szintetikus a priori újraértékelése”), *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/4.

⁴ Talán érdemes közelebből is kitérni egy problémára, melynek kanti, illetve wittgensteini megközelítése valóban figyelemreméltó analógiákat mutat. Hogyan vonatkozhatnak ismereteink a tárgyi világra? – kérdezte Kant. Ugyanigy a szubjektum és objektum közötti megismerési viszonyt kutatja Wittgenstein kérdése: hogyan tesznek szert nyelvünk kifejezései tárgyi *jelentésre*? – És ahogyan Kant megmagyarázhatatlannak találta az ismeretek elsajátításának folyamatát azon előfeltevés mellett, hogy fogalmaink a tárgyakat pusztán *leképezik*; úgy mutatja meg Wittgenstein az *anyanyelv elsajátításának lehetetlenségét* azon előfeltevés mellett, hogy szavaink az eleve adott tárgyi összefüggéseket mintegy *megnevezve* válnak értelmessé. A *rámutatásos definíció* az a művelet, melyet a szónak a tárgyhoz való egyszerű *hozzárendelése* paradigmájának tekinthetünk. Tegyük fel mármost, Wittgenstein nyomán, hogy egy éppen most beszélni tanuló kisgyermeket kizárólag vagy alapvetően a rámutatásos definíció logikailag puritán eszközeivel próbálunk okítani. Rámutatunk *két* házra, *két* dióra, *két* almára, és azt mondjuk: „ez a »kettő«”. Világos: ahhoz, hogy e definícióval sikert érjünk el, a gyerekek eleve tudnia kell, *miféle* dolgot akarunk a „kettő” szóval jelölni: mert egyébként miért ne reagálhatna például úgy, mintha *ezeket a diókat és ezeket az almákat* neveznénk meg? *Minden* rámutatásos definíciónál alkalmazható ilyen ellenvetés, még olyankor is, amikor a legkevésbé elvont terminusokat vezetjük be. Ha például egy *tulajdonnevet* akarunk így definiálni, és valakire rámutatva így szólnuk: „Ez Nagymami”, akkor a gyerek reagálhatna például úgy, mintha az illető ruhájának színére utaltunk volna; vagy úgy, mintha e kézműdolattal köszönnénk. – A rámutatásos definíción segíteni látszik, ha a két dióra, két almára stb. mutatva így szólnuk: „Ez a *szám* a »kettő«”. A „szám” terminus hozzátétele mintegy megmutatja a gyerekeknek, hogy hogyan kell felfognia a hallott szó és a jelzett tárgyak viszonyát, megmutatja, hogy a „kettő” szó milyen helyen áll nyelvünkben: ez egy számnév, és a kiválasztott tárgycsoportok elemeinek *számáról* van szó. Ahhoz persze, hogy a gyerek ezt a kiegészített rámutatásos definíciót megértse, már ismernie kell a megfelelő általánosabb terminusokat: „szám”, „szín”, „hossz” stb. Ez újabb nehézségeket jelent, hiszen felmerül a kérdés, hogy az általánosabb szavakat hogyan tanultuk meg? Mindenesetre a rámutatásos definíciót csak az érti, aki valamilyen módon már tudja, hogyan kell a megmagyarázott szót felfognia. Hasonlóképpen, egy gyerek értelmesen csak akkor kérdezheti meg, hogy „Mi ez?” vagy „Hogy hívják ezt?”, ha már ismeri azt a nyelvi keretet, melyen belül a jelzett tárgy neve után érdeklődik. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az eredeti nyelvvel elsajátítás során a gyerek előbb bizonyos alapvető nyelvi kifejezések nyelvrendszeren *belüli*, nem-tudatos használatára válik képessé, és csak *után* kerülhet sor rámutatásos definíciók sikeres alkalmazására. A gyerekekben mintegy ki kell alakulnia valamilyen *logikai hálónak*, melynek segítségével majd – hogy egy szemléletes képzavart használjunk – halászni tud az *an sich* világ zavarosában.

vet az értelemhez képest másodlagosnak tekintő felfogással. A nyelvnek – hirdette a Kant-tisztelő és Kant-ellenfél königsbergi misztikus *Hamann* – *prioritása* van a logikai tételekkel és következtetésekkel szemben. S ha Hamann mondhatta, hogy Kantnak az ész *kritikája* helyett a *nyelv kritikáját* kellett volna megírnia, mi sem utasíthatjuk el a kérdést: mi tartotta vissza Kantot attól, hogy a kritikai fordulatot nyelvi értelmezésben hajtja végre? A válasz könnyen adódik, ha figyelembe vesszük most már azokat a mozzanatokat is, melyek a fordulat pusztán ismeretelméleti értelmezése *ellen* szólnak.

Hogy a kanti kritika ismeretelméleti és morálfilozófiai vonatkozásai között pontosan miben áll az összefüggés, az vita tárgya; hogy azonban ilyen összefüggések léteznek, és hogy ezek lényegesek, az általánosan elfogadott, s azt sem lehetne komolyan kétségbe vonni, hogy Kant etikáját társadalmi-ideológiai tények alapvetően befolyásolták. Ilyen körülmények között mindenképpen rossz intellektuális lelkiismerettel kell párosulnia annak a feltevésnek, hogy a kritikai fordulat kizárólag ismeretelméleti jellegű. Továbbá: ha a jelenkori filozófia konkrét értelmet képes tulajdonítani az *a priori* fogalmának, ez már csak azért sem szól a kanti ismeretelmélet világnézetileg elkötelezett volta ellen, mivel a jelenkori filozófia sem ideológiamentes. – Az elemzés helyes iránya csakis az lehet, ha a Kant számára adódó problémaszituációt a maga minél teljesebb elméleti-történeti konkrétságában törekszünk megragadni, és így próbáljuk megérteni a kritikai fordulat bizonyos jellegzetességeit, jelen esetben a lingvisztikai megközelítéssel szembeni tartózkodást. Szó sincs persze arról, hogy a kanti álláspontot mintegy *levezessük* a probléma-, illetve korhelyzetből, tehát, hogy megkonstruáljuk azon elméleti-gyakorlati premisszákat összességét, melyekből az illető álláspont már úgyszólván logikailag következik. A konkrétságnak az a foka, melyet az ilyen konstrukció megkövetelne, a filozófiatörténet keretei között elvileg elérhetetlen. Pusztán az lehet célunk, hogy a vonatkozó ismert adatokat – s a filozófiai álláspont maga, ha megenged is interpretációkat, az ismert adatok közé tartozik – értelmes egészsébe rendezzük.

Kant alapproblémája a *szabadság* volt, és pedig annak nem elvont-logikai, hanem valóságos, materiális értelmében. A kanti etikai alapelv – „Cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind mindenki más személyében mindig célnak is, soha sem pusztán eszköznek tekintsd” – nem tartalmatlan, *nem formális*, ha *megvalósítása* más társadalmat feltételezett is, mint a Kantot körülvevő⁵; de még ez az elképzelt társadalom, a „célok birodalma”, melyet a személyes különbségektől elvonatkoztatottan gondolt racionális lények cél-eszköz dialektika által egyesített közössége alkot, még ez a társadalom sem tökéletesen jövőbeni; fogalmi fogantatásában a ténylegesen létező társadalomból nő ki. Hogy a polgári szabadság *gazdasági* vonatkozásai nem csak *gyakorlatilag* nem kerülhették el Kant figyelmét, hanem *elméleti* feldolgozásukat tekintve sem, az nyilvánvaló, hiszen közismerten jól tájékozott volt a kortárs angol irodalomban.⁶ És bár – éppen a német helyzet sajátosságai folytán – Kant számára a korabeli angol kapitalizmus nem annyira a fennállót, mint sokkal inkább részint az elérendő ideált, részint az elkerülendő veszélyt jelentette, ez nem változtat azon, hogy a társadalom, melyben és melyről gondolkodott, számos lényeges vonatkozásban azzal a társadalommal volt azonos, melynek anatómiáját Hume, Steuart és Smith megírták.

⁵ Ezzel kapcsolatban l. „Filozófiai etika: túl jön és rosszon?” című írásomat, *Világosság* 1970/5.

⁶ Az „angol Adam Smith, aki mint Friedländer úr mondja nekem, az Ön kedvence” – írja Marcus Herz éppen abban a levelében, melyre Kant a híres választ küldte. – Smith *Az erkölcsi észs elmélete* (1759) c. munkáját egyébként 1770-ben fordították le német nyelvre.

Látnunk kell viszont, hogy a klasszikus közgazdaságtan szemlélete szerint felfogott polgári társadalomban, tudniillik annak *felszínén*, az *egyszerű forgalom szférájában* Kant morális imperatívusza ténylegesen *érvényesül*. Az egyszerű forgalom álláspontjáról „az egyének szabadságának megerősítése, nem pedig megszüntetése” adódik. (Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin: Dietz, 1953. 911.^{24–25}.) Az egyének itt „mint olyan személyek lépnek szembe egymással a csereaktusban, akik egymást kölcsönösen elismerik tulajdonosoknak, mint olyan személyek, akiknek akaratára áthatja áruikat, amikor is a kölcsönös elidegenítés általi kölcsönös elsajátítás csak közös akarattal... megy végbe. ...A cserélő szubjektumoknak a tudatában megvan az, hogy mindegyik csak a maga számára öncél az ügyletben; hogy mindegyik csak eszköz a másik számára; végül, hogy a kölcsönösség, amely szerint mindegyik egyszerre eszköz és cél – mégpedig csak azáltal éri el saját célját, hogy eszközzé válik a másik számára –, hogy ez a kölcsönösség szükségszerű tény, amely a csere természetes feltételeként van előfeltételezve...” (Uo. 911.^{29–45}.)⁷ Ha az egyének „csak mint csereértékek tulajdonosai” (uo. 908.⁴⁰) lépnek szembe egymással, úgy szabadságukat és függetlenségüket *megőrizhetik* és meg *kell* őrizniök. A polgári társadalom tagjai *valójában* olyan viszonyok között egzisztálnak ugyan, melyek minden autonómiát illuzórikussá tesznek. „Az egyszerű forgalom álláspontjáról azonban ezek a viszonyok kihunytak.” (Uo. 907.^{36–38}.) Kant etikája úgy válik egyre formálisabbá, a kategorikus imperatívusz úgy lesz először egy hipotetikus közösség, majd a magánvaló világ elvévé, ahogyan a filozófus *nem* marad meg az egyszerű forgalom álláspontján, ahogyan pillantása a polgári társadalom látszatai mögé igyekszik hatolni. A *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) tagolása még őrzi, mintegy reminiscenciaként, a nem-kritikai, közvetlenül valóságra irányuló etikai attitűdöt, ha belső logikájában végül meghaladja is azt. A három évvel később íródott *Gyakorlati ész kritikája* érvelésében – e három év a német politikai helyzet látványos rosszabbodásának ideje is volt – a formális szempont, a transzcendentális posztulátumok keretei közé kényszerülő gondolkodásmód túlnyomóvá válik.

Az eredeti kanti probléma mindenestre a *valóságos* emberi szabadság lehetőségével kapcsolatos, és ez a probléma ismeretkritikai keretek között ama kérdés lepleiben jelenik meg, hogy vajon az ész uralhatja-e a világot, hogy a világ a racionalitás által áthatott-e. Kant átvette az empirizmus tanítását a tapasztalat alapvető voltáról, de ragaszkodott ahhoz, hogy a tapasztalat *strukturálásának* elvei nem származhatnak magából a tapasztalatból. Ha angol területen a filozófia megengedhette magának a fényűzést, hogy az individuumot ismeretelméleti szempontból tökéletesen feloldja a tapasztalatban, ehhez az embert olyan világban kellett tudnia, melyet a polgári racionalitás befolyásol, s mellyel szemben, éppen ezért, a szubjektum ismeretelméleti ellenállása felesleges. Németországban ugyanez az engedmény a szabadság-gondolat elméleti alapjainak összeomlását jelentette volna. Kantnak meg kellett mutatnia, hogy a tapasztalat rendezésének elvei az emberi szellemből származnak, hogy tehát az ész független és szabad. Hogyan lehetett azonban ezt a felfogást konkrétan *megalapozni*? Pszichológiailag nem, hiszen az elképzelés szöges ellentétben állt a század uralkodó pszichológiájával, az asszociációs pszichológiával. Innen ered, innen

⁷ Jegyezzük meg, hogy már Hegel is a *polgári társadalom képét* bontakoztatja ki cél és eszköz dialektikájából. L. Farkasjáni László, „A jó és a gonosz a világban”, *Világosság* 1971/8—9. 486. o.

kényszerül ki Kant híres distinkciója, melyet *quid iuris* és *quid facti* között tesz. Az *érvényesség* kimutatását Kant megkülönböztette „az empirikus dedukciótól, amely azt a módot mutatja meg, hogy hogyan keletkezik egy fogalom a tárgyakról nyert tapasztalatokból, és az ezekről való reflexiókból, és így nem a jogosságra, hanem arra a tényre vonatkozik, ami által a fogalommal rendelkezünk.” (B 117) A helyzet azonban, melybe Kant így került, tökéletesen ellentmondásos volt. Hiszen végül is az ész *valóságos* függetlenségét, nem pusztán formális szabadságát kellett bizonyítania, azaz a *genesis* kérdését valójában nem kerülhette meg. Ezzel, s nem szubjektív következetlenségével magyarázható a *pszichologizáló terminológia*. Kantnak olyan jelenséget kellett pszichológiailag leírnia, melyet éppen pszichológiailag *nem* írhatott le. És lingvisztikailag? Az *a priori* nyelvi interpretációja Kant számára egész vállalkozásának kudarcát, a szabadság elveszejtését jelentette volna. Nem véletlenül akarták a Kant-kortárs Stolberg utópiájában az elképzelt szigetre költözőndők nyelvüket *otthon hagyni*, és új nyelvet választani. Amit Hamann a maga vallásos-misztikus filozófiájában vállalhatott: az észet a nyelvbe helyezni, *az individuumot az áthagyományozott nyelv logikájának alárendelni* – Kant világnézetében ez járhatatlan út volt. A kritikai fordulatnak szubsztancia nélkül *kellett* maradnia; Kant ismeretelmélete, a sajátos ideológiai előfeltevések mellett, szükségképpen kötél nélküli kötél tánccá, a tanítványok számára megismételhetetlen produkcióvá lett.